

Bereczki András

Budapest

Gondolatok az észti történelem tanulságairól♦

Az észti történelem néhány általánosabb tanulságának levonásához, néhány sajátosságának megértéséhez tekintsük át vázlatosan – az észti tudományos tapasztalatok figyelembe vételével – a legfőbb észti történelmi korszakokat és sorsfordulókat. A nagy vonalakban történő összefoglaló után néhány kérdésre érdemes még külön is kitérni. Mindez ahhoz is szükséges lehet, hogy objektívebb képet alkothassunk – a nemsokára függetlensége kikiáltásának 90. évfordulóját ünneplő – napjaink Észtiorszájáról.

Az őstörténet az észti történelemben a Kr. e. 9. évezredben kezdődik, amikor a jégkorszaki jégtakaró visszahúzódását követően megjelennek az első emberek és emberi települések a jelenlegi Észtiországi területén. A finnugor nyelvet beszélő népességet a későbbiekben is érték szomszédos finnugor, balti, germán és szláv hatások, s mindezek maradandó nyomot hagytak a későbbi észtekben, akiknél kb. kétezer évvel ezelőtt kezdődött meg a néppé válás folyamata.

Ezer évvel ezelőtt már 8 nagyobb és néhány kisebb tartomány egymás mellett éléséről, talán laza szövetségéről beszélhetünk, de a korszak végéig, a 13. század elejéig, nem jutottak el az önálló államalkotásig, a kereszténység felvételéig. Az akkori világ egyik legészakibb népe volt az észti, mely elsősorban földművelésből tartotta el magát. A lakosság száma elérte a 150–180 ezer főt, ami közel duplája lehetett a finnekének (akik az észteknél jelenleg kb. ötször többen vannak). Az élet minden területére kiterjedő gyarapodás ellenére az észtek lakta területek „szociálpolitikai” értelemben lemaradtak nyugati, illetve keleti szomszédaitól. Az alapvetően már keresztény Európában a 13. sz. elején az észtek

♦ Az előadás 2007. november 24-én hangzott el a Magyar Tudomány Ünnepe 2007 rendezvénysorozat keretében a Sokszínű finnugrisztika című tudományos ülészen.

beletartoztak abba a Lappföldtől Litvániáig és Poroszorszáig tartó pogánynak nevezhető övezetbe, amely két vallás, két civilizáció: Nyugat-Európa és Oroszország között terült el. Az e területek megtérítéséért és meghódításáért versengő riválisok között nem lehetett pogánynak maradni.

Katonailag azonban viszonylag erősek voltak az észtek, évszázadokon keresztül visszavertek minden támadást, de a 13. század elején több mint két évtized alatt a németek és segédcsapataik, az oroszok, a dánok, a svédek a litvánok legalább 63 hadjáratot vezettek az elszigetelődött, külső szövetségesek nélkül maradt észtek ellen. A folyamatos harcok teljesen felemésztették az erőtartalékokat, elmaradt a központosítás, az összefogás, a német (1236-ig az ún. Kardtestvérek Lovagrendje) és a dán lovagok kiképzése lényegesen jobb volt az észtekénél, utánpótlásuk biztosítása pedig jóval folyamatosabb, segítette őket az egész nyugati kereszténység szolidaritása. E terület sorsát illetően meghatározó volt geopolitikai helyzete, mely a nagy haszonnal kecsegtető Kelet és Nyugat közötti kereskedelem miatt különösen felértékelődött.

Észtországi középkornak az idegen hódítások kezdetétől a livóniai háborúig tartó időszakot nevezik az észti történetírásban, vagyis a 13. század elejétől a 16. század második feléig tartó korszakot. A mai Észtország és Lettország területén több kisebb feudális állam jött létre, amelyeket az egyházi és a világi hatalom rendkívül szövevényes viszonyai jellemeztek. Észak-Észtország a dán királyé lett, Dél-Észtország a Német Lovagrendhez tartozó Livóniai Lovagrendé, a püspökségeké és a városoké volt. Az új vezető elit elsősorban német földbirtokosokból, nemesekből tevődött össze, de betelepülő német kereskedők és kézművesek kezében összpontosult a városok vezetése is. A balti németek vezető szerepe a 19. század végéig fennmaradt, bizonyos szempontból egészen 1918-ig. Az észtek 14. század közepén levert legnagyobb felkelését követően a dán király az északabbi területeket eladta a lovagrendnek. A gyakran kirobbanó belháborúk ellenére a helyi államalakulatoknál lassanként kialakult az együvé tartozás érzése, a 14. században már laza konföderáció jött létre. A parasztság jobbágy sorba süllyesztése a 16. századra fejeződött be. Az 1520-as évektől gyorsan terjedt a reformáció, nemsokára megjelentek az első észti nyelvű könyvek is. Az észti kultúra a német

közvetítésével kapcsolódott Európához, és lett annak szerves része. Az észtek létszáma ekkoriban negyedmillió, kb. ugyanannyi, mint a finneké.

A livóniai háborúban – a 16. sz. 2. felében – Oroszország még nem tudta megvetni a lábát a Finn-öböl partján, Észak-Észtország Svédországhoz, Dél-Észtország Lengyelországhoz került. Újabb, svéd győzelemmel végződő hosszú háborúskodás kezdődött, amelynek az észti lakosság kétharmada áldozatul esett. A történetírásban boldog svéd időknek nevezett korszakban a központi hatalom egyrészt igyekezett korlátozni a földesúri önkényt, másrészt azonban ekkor ment végbe a jobbágyok röghöz kötése is. II. Gusztáv Adolf 1632-ben Tartuban egyetemet alapított, és néhány évtizeddel később a népiskola-hálózat alapját is megvetették. A tankötelezettség a következő század közepétől vált általánossá, a népesség száma a 17. századra 350–400 ezer főre gyarapodott.

A 18. század elején I. Péter váltotta valóra a régi orosz terveket, és a nagy északi háborúban ablakot vágott Európára, és egyúttal jégmentes kikötőkre is szert tett a Baltikum északi részének elfoglalásával. A lakosság több mint a felére csökkent. Érdekes módon az Orosz Birodalomhoz kerülés nem járt együtt az orosz kultúra befolyásának növekedésével, éppen ellenkezőleg, ez a korábbinál is egyértelműbb balti német kulturális, gazdasági és politikai dominanciát jelentett. A jobbágyság szinte rabszolgasorba jutott, de növekedett a lakosság száma, mely 1765 körül újra elérte a 400 ezer főt. Az óhitű orosz menekültektől eltekintve orosz lakosság gyakorlatilag nem települt be. 1739-ben jelenik meg a teljes észti nyelvű Biblia, mely az észak-észti nyelvjárást tette meg a kialakuló irodalmi nyelv alapjává.

1816–1819-ben hajtották végre a jobbágyfelszabadítást, de a paraszti birtokok megváltására csak a század második felében kerülhetett sor. A 19. század közepén megkezdődött a nemzeti ébredés, megjelent az észti népi-nemzeti eposz, a Kalevipoeg. Folyóiratok láttak napvilágot, művelődési és gazdasági társaságok alakultak a nemzeti mozgalom támogatására. Létrejött és egyre növekedett az észti értelmiség, mely már nem vált németté. Az 1880-as évek közepén megerősödtek az Orosz Birodalmat egységesítő tendenciák, amelyek a két észtiországi kormányzáság területén oroszosító politikaként nyilvánultak meg. Trónra lépésekor – első

uralkodóként – III. Sándor cár nem erősítette meg a balti német nemesség privilégiumait.

A 19–20. század fordulóján a lakosság száma elérte a 960 ezret, viszonylag sűrű vasút-hálózat épült ki, fejlődött a textil-, gép-, fém- és papíripar, Észtország a birodalom egyik legiparosodottabb vidékévé vált, a mezőgazdaságban a tejtermelés lett a vezető ágazat, innen került ki Oroszország szesztermelésének 10%-a. Ez a gyors gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés alapozta meg a független állam megteremtésének a lehetőségét. Másrészt a késő-feudális földbirtok-viszonyok miatt ekkoriban kb. 200 ezer észt élt a birodalom más területein. 1905-ben a munkások és a szegényparasztság tömeges megmozdulásait szigorú megtorlás követte. Az észtekben erősödött az autonómia iránti vágy, volt már képzett, részben politikai tapasztalatokkal is rendelkező nemzeti értelmiség (nemzeti elit).

1917 tavaszán a lemondott cár helyébe lépő Orosz Ideiglenes Kormány beleegyezett abba, hogy az észtek lakta területeket – autonómiával rendelkező – kormányzósággá egyesítsék. A májusban tartott tartományi képviselő-választásokon megszületnek az észt történelem első széles bázissal rendelkező pártjai. Novemberben a bolsevikok kerültek hatalomra, feloszlatták a polgári többségű tartományi gyűlést, amely azonban illegalitásba vonult, és Észtország legfőbb hatalmi szervévé nyilvánította magát. 1918 januárjában a bolsevikok kivételével az össze észtországi párt támogatta a függetlenség gondolatát. A német hadsereg támadását kihasználva 1918. február 24-én kikiáltották az Észt Köztársaságot, K. Päts vezetésével ideiglenes kormány jött létre, majd novemberig (az I. világháború végéig) tartó német megszállás kezdődött.

A német kapituláció után Észtország sikeres függetlenségi háborút vívott a birodalmi határokat visszaállítani próbáló Vörös Hadsereg, továbbá az elsősorban a balti németek érdekeiért küzdő német erőkkel szemben. 1919 tavaszán választották meg a baloldali többségű Alkotmányozó Gyűlést, majd ősszel radikális földtörvény született, mely kisajátította a földesúri birtokokat. A tartui békében Szovjet-Oroszország örökre lemondott minden Észtországgal kapcsolatos jogáról és követeléséről, továbbá 15 millió aranyrubel jóvátételt fizetett Észtországnak. Az ún. liberális

demokrácia korszakának 1934-ben (szélsőjobboldali veszélyre hivatkozva) K. Päts korporatív jellegű, tekintélyelvű diktatúrája vetett véget. A kommunisták mellett börtönbe zárták a nemzeti radikálisnak (szélsőjobb) nevezhető erők vezetőit is. A belpolitikai helyzet csak több év elteltével stabilizálódott, emelkedett az életszínvonal, nőtt az ipari termelés.

Az ún. Molotov-Ribbentrop Paktum következtében 1939 őszén Észtország szovjet érdekszférába került, előbb kölcsönös segítségnyújtási szerződést kényszerült kötni a Szovjetunióval, szovjet katonai bázisokat hoztak létre a területén, majd 1940 júniusában a Vörös Hadsereg megszállta az országot, amelyet augusztus elején hivatalosan is a Szovjetunióhoz csatoltak. Államosították a magánszférát, letartóztatásokra, kivégzésekre és deportálásra kerül sor, majd a német támadáskor kb. 34 000 férfit soroztak be a Vörös Hadseregbe.

A szovjet megszállást német követte (1941–1944), mely ugyancsak szigorú diktatúrát eredményezett (közel 8000 civil kivégzése, sorozások stb.), folytatódott az ország gazdasági kirablása, szó sem lehetett a függetlenség helyreállításáról. Az ún. Ostland részét képező Észtországban erősen korlátozott önkormányzattal rendelkező észt bábkormányt állítottak fel. A német hadseregben összesen közel 70 000 észt szolgált, nagyobb részüket erőszakkal sorozták be, de voltak önkéntesek is. Az Észtország területén felállított koncentrációs táborokban több tízezer hadifogoly és európai zsidó pusztult el.

1944 őszén a Szovjetunió visszafoglalta Észtországot, és ismét megkezdődtek a letartóztatások. Kb. 70 000–80 000-en nyugatra emigrálnak, vidéken évekig tartott a fegyveres ellenállás (az 1944–1953 között az aktív ellenállásban résztvevők számát 16 000–30 000 főre becsülik). Észtország lakossága közel 280 000 fővel csökkent a II. világháború idején (1945-ben az Észt SZSZK lakossága 850 000, 97,3%-uk észt). Észtország elveszítette kisebbségeinek nagy részét is. Mindkét totális diktatúra a saját céljaira használta fel az észteket, a háború végén sem állították helyre az önálló észt államiséget, közel fél évszázadig tartó szovjet megszállás kezdődött.

A szovjet hatóságok újabb földreformot hajtottak végre, megkezdődött a nehézipar (olajpalabányászat, hőerőművek, uránbányászat) erőltetett mértékű fejlesztése, mely együtt járt a nem-észtek tömeges betelepítésével. A kolhozosítás 1947-ben kezdődött, melynek felgyorsítására és az ellenállás letörésére újabb tömeges (kb. 20 000 embert érintő) deportálást hajtottak végre 1949-ben; rajtuk kívül 1944–1953 között további 25 000–30 000 észtet küldtek munkatáborokba. Vezető pozíciókba nagyrészt a Szovjetunió más területeiről érkezett észtek kerültek; az oroszok és az oroszországi észtek 1986-ig többségben voltak az Észtkommunista Párt Központi Bizottságában.

Az 1950-es évek közepétől beköszöntött „olvadás” időszaka az életkörülmények érezhető javulását hozta magával: (új lakótelepek építése, a könnyűipar és a mezőgazdaság fejlesztése, decentralizálás a vezetésben). Csökkent a terror a mindennapi életben is, közel 28 000-en térhettek vissza a munkatáborokból. Folytatódott a nem-észtek beköltözése.

Az 1960-as évek közepétől kezdődően a „pangás” időszaka kezdte felváltani a liberálisabb korszakot, centralizálták a gazdaság irányítását, az észtországi ipar nagy része ismét moszkvai irányítás alá került. A nagyvállalatok termékeinek többségét kivitték Észtországból, ugyanez volt érvényes a mezőgazdasági termékekre is, lassanként állandósult az élelmiszerhiány. Észtország területén több mint 1500 katonai objektum volt. A környezet szennyezettségének állapota Észtország bizonyos területein közel került az ökológiai katasztrófához. 1970-ben – az elsősorban városokban élő – nem-észtek aránya már meghaladta a 30%-ot. A városokban az újonnan betelepültek 81%-a, az észteknek 55%-a élt összkomfortos lakásokban. Az élet minden területén élénkülő oroszosítás és az észtkommunista nemzeti identitás gyengítése felerősítette az észtek passzív ellenállását.

M. Gorbacsov hatalomra lépését követően egyértelművé vált a szocialista rendszer válsága, a reformok szükségessége, mivel a Szovjetunió gazdasági csődhelyzetbe került. 1987-ben országos méretű tiltakozás kezdődött új foszforitbányák megnyitása ellen, majd augusztusban már nyilvános tömegtüntetésre került sor. Az észtek aránya 61,5%-ra csökkent. Új nemzeti ébredés kezdődött Észtországból, mely 1988 folyamán ún. daloló forradalom

lommá szélesedett. A gazdasági önállóság megteremtését lassanként a politikai önállóság követelése váltotta fel. Megalakult az Észtországi Népfront, az Észt SZSZK Legfelsőbb Tanácsa szuverenitási nyilatkozatot fogadott el, a következő évben pedig – az észt nyelv védelmét szolgáló – nyelvrendeletet. Együttműködés kezdődött a Legfelsőbb Tanács és a II. világháború előtti észt állampolgárokat és leszármazottaikat képviselő Észt Kongresszus között. Az 1991-es népszavazás eredményeként (77,8% támogatta a függetlenedést), a moszkvai konzervatív kommunista puccs másnapján (augusztus 20.) helyreállították az Észt Köztársaság függetlenségét, amelyet a Szovjetunió szeptember 6-án ismert el, majd az ENSZ is követte. Az ismét a Nyugat felé fordult Észtország nem csatlakozott a FÁK-hoz, megkezdte integrálódását a nyugati politikai, gazdasági és biztonsági struktúrákba.

1992-ben új alkotmányt fogadtak el, saját konvertibilis valutát vezettek be, majd ősszel országgyűlési (Riigikogu) és köztársasági elnöki választásokat tartottak. Az orosz katonaság 1994 nyarán vonult ki Észtországból. A liberális piacgazdaság eredményeként, amelyet minden kormány folytatott, látványos gazdasági fejlődés bontakozott ki, a 2000-es évekre – a korábbiakhoz képest – a belpolitikai élet is stabilizálódott. Szoros együttműködés kezdődött Lettországgal és Litvániával, de feszült maradt a viszony Oroszországgal az állampolgársági törvény és a rendezetlen határkérdés miatt. Észtország 2004 tavaszán lett tagja a NATO-nak és az Európai Uniónak. A lakosság száma 2007-ben 1,344 millió fő (69% észt, 26% orosz, 2% ukrán, 1% fehérorosz, 1% finn stb.), 1, 170 millió az észt állampolgár, több mint 100 ezren nem észt állampolgárságúak.

* * *

Az észt nép történetében tehát meghatározó jelentősége van a geopolitikai elhelyezkedésnek a keleti és a nyugati kultúra és egyház határvidékén, tehát a földrajzi fekvés egyszerre nevezhető frekventáltnak és periférikusnak is. A hódítást és a térítést követően (13. sz. eleje) e terület egyértelműen a nyugati kultúra részévé vált, de stratégiai fontossága miatt gyakran törtek ki háborúk a birtoklásáért. A balti német vezető réteg (földbirtokosok, kereskedők, kézművesek) megőrizhették irányító szerepü-

ket és rendi autonómiájukat függetlenül attól, hogy éppen melyik országhoz tartoztak. A balti németsegen és a német nyelven keresztül áramlott be az európai civilizáció (természetesen a reformáció is). A balti németység egyszerre képviselte a konzervativizmust, a periférikus megkésettiséget, másrészt egyes képviselői (az első esztofilek) döntő szerepet játszottak az észti nemzeti ébredés előkészítésében.

Elhelyezkedése, (viszonylagos) gazdasági, társadalmi és kulturális fejlettsége tették lehetővé előbb az autonóm kormányzás (az etnikai határokon belül) felállítását 1917-ben, majd – a körülmények szerencsés összjátékának köszönhetően – a független állam megteremtését 1918-ban. Természetesen az adódó lehetőséget ki is kellett tudni használni, készen kellett rá állni. Ugyanígy készen kellett állni a rendszerváltozás időszakában (1988–1991) is előbb a valódi autonómia, majd a függetlenség helyreállítására. Mindehhez konszenzusra (nemzeti egységre), tudatosságra és fegyelemre volt szükség, nem annyira forradalmi hevületre. Az újbóli önállósodást a nem-észtek egy része is támogatta.

Az észteknek hosszú évszázadokig nem volt beleszólásuk saját történelmük alakításába, annak ellenére, hogy ők alkották a lakosság döntő többségét. Ugyanakkor ragaszkodtak nyelvükhöz, kultúrájukhoz, hitükhöz, és a „színfalak mögött” képesek voltak modern nemzetté válni. A viszonylagos fejlettség és a hagyományok, a magas iskolázottsági szint és a protestáns munkamorál, továbbá a racionális (realisztikus) gondolkodásmód segítette az észti célok megvalósítását a rendszerváltozás és függetlenedés időszakában is. A függetlenség helyreállításakor bevezetett, a liberális piacgazdaságon alapuló gazdaságpolitikát folytatja (kis eltérésekkel) minden kormány, a legfőbb nemzeti célok megvalósításában meg tudnak egyezni a pártok, amelyek között nincs ún. utódpárt.

Észtországban, mely korábban kb. fél évszázadon át megszállt és annektált ország volt a függetlenség helyreállításáról beszélnek. Oroszország azonban továbbra is szovjet utódállamként tekint Észtországra, mely 1940-ben maga kérte a csatlakozását a Szovjetunióhoz. Ebből adódnak a két ország közötti legfőbb konfliktusok is. Szovjet utódállamként automatikusan észti állampolgárságot lehetett volna adni az oda a II. világháború után betelepült oroszoknak, ukránoknak, fehéroroszoknak stb. (1945-ben az észtek a lakosság 97,3%-át alkották, 1989-ben már csak 61,5%-át). A jogfolytonosságra és az észti nép önrendelkezési jogára hivatkozva a

függetlenségét helyreállított észt állam azonban nem adott automatikusan észt állampolgárságot minden ott-tartózkodónak, hanem csak azoknak, akik (vagy szüleik) a két világháború közötti Észt Köztársaság állampolgárai voltak. 2007 végére a semmilyen állampolgársággal sem rendelkezők száma 118 ezerre (9% alá 32%-ról) csökkent kb. fél millióról. Az állampolgársági politikát többször is liberalizálták, de a honosítás útján állampolgárságot folyamodóknak vizsgát kell tenniük észt nyelvből és állampolgársági ismeretekből. Az észt állampolgársággal nem rendelkezők is szavazhatnak a helyhatósági választásokon, és kérhetik 1992. február 26. után született gyermekeik számára az észt állampolgárságot. Az észtországi diákok 23%-a részesül orosz nyelvű oktatásban. Észtországban 34 orosz nyelvű újság és 20 folyóirat jelenik meg. Az elért sikerek ellenére továbbra is fontos az integráció folytatódásának a kérdése, hogy sikerül-e megnyerni és megtartani a nem-észt többségének lojalitását. Ehhez további kölcsönös kompromisszumokra lesz szükség.

A jövő szempontjából döntő, képes-e Észtország megőrizni a szuverenitását egy erősödőben lévő, egykori tekintélyét visszaállítani kívánó nagyhatalom mellett? Kívül lehet-e maradni Oroszország érdekszféráján? Képes-e megvalósítani az észt vezetés e tekintetben egy Finnországhoz hasonló politikát?

Max Jakobson, az ismert finn politikus és történész, az európai integrációval kapcsolatban az 1980-as évek végén megfogalmazott gondolatai Észtországra is érvényesek: „Nincs alternatívája az integrációnak, mint ahogy nincs alternatívája a nemzetállamnak sem. Az ellentmondás feloldhatatlannak látszik, meg kell hát tanulnunk együtt élni vele.”

Felhasznált irodalom

ADAMSON, Andres – Karjahärm, Toomas: Eesti ajalugu gümnaasiumile. Tallinn, 2004.

BERECZKI András: Észtország történetének kronológiai áttekintése. In: M. Laar, L. Vahtre, S. Vahtre, H. Valk: Észtország története. Folia Estonica. T. VII. Szombathely, 1999. 241–278.

- BÉRECZKI András: Észtország története. Magyar Nagylexikon, 7. Ed-Fe. Bp. 1998. 535–537.
- BÉRECZKI András: Észtország rövid történelmi kronológiája. In: Nyelvrokonaink. (A finnugorok világa második, javított kiadása). A Magyarországtudományok Könyvtára XXV. Szerk.: Nanovfszky György. Budapest, 2000. 187–190.
- BÉRECZKI András: Ütközőzónában. Párhuzamok és különbségek a balti finn népek történelmében. Kisebbségkutatás, 2001/1. 95–101.
- BÉRECZKI András: Mítoszok és sztereotípiák. Észrevételek az észtországi kisebbségi politika magyarországi sajtójáról. Regio, 1998/2. 192–199.
- JAKOBSON, Max: Finnország: Mítosz és valóság. Budapest, 1990.
- LAAR, M. – VAHTRE, L. – VAHTRE, S. – VALK, H.: Észtország története. Folia Estonica VII. Szombathely, 1999.
- RAUN, Toivo U.: Észtország története. Debrecen, 2001.
- RAUCH – MISIUNAS – TAAGEPERA: A balti államok története. Budapest, 1994.
- Valge raamat. Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991.* Justiitsministeerium, 2005.
- ZETTERBERG, Seppo: Viron historia. Helsinki, 2007.